

**ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ КНИЖКОВИХ ОБКЛАДИНОК
1950–1960-Х РОКІВ (НА ПРИКЛАДІ КОЛЕКЦІЇ В. ПЕРЕВАЛЬСЬКОГО)**

На базі виставки оригіналів зовнішнього шрифтово-орнаментального мистецтва оформлення книжкових видань 1950-х – 1960-х років київського видавництва “Мистецтво” з колекції завідувача кафедри графічних мистецтв Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури В. Перевальського зроблено короткий огляд книжкових обкладинок, досліджено особливості композиції та проаналізовано їхню художню значимість.

Ключові слова: книжкова обкладинка, музична культура, традиції, композиція, шрифтові написи, ансамбль.

Petro Nesterenko. Artistic features of book covers of the 1950s and 1960s (based on collection of V. Perevalskyi)

The essay offers a brief overview of the book covers of the 1950s and 1960s editions, issued by the Kyiv publishing house “Mystetstvo”. It is based on the exhibition of book design presenting original samples from the collection belonging to the head of the department of graphic arts of the National academy of art and architecture V. Perevalskyi. A special accent has been made on composition and artistic significance of the samples.

Keywords: book cover, musical culture, tradition, composition, font, ensemble.

У листопаді 2015 року в кабінеті графічних мистецтв Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури відкрилася цікава виставка, яка привернула увагу шанувальників книжкової графіки. На виставці оригіналів зовнішнього шрифтово-орнаментального оформлення книжкових видань 1950-х – 1960-х років київського видавництва “Мистецтво” з колекції завідувача кафедри графічних мистецтв В. Перевальського було представлено 45 ескізів обкладинок. За тих часів обкладинка часто виступала єдиним графічним елементом в оформленні книжки, тому художники обмежувалися лише її зовнішнім ілюструванням. Представлені на виставці обкладинки демонстрували різноманітні музичні збірки, що друкувалися в Державному видавництві образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР. Вони представляли всі відомі напрямки тогочасних композиційних пошуків. Найпоширеніші впродовж тривалого часу симетричні побудови титульних аркушів та оправ, що дають невелику кількість варіаційних можливостей, виробили три основні види розташування шрифту: 1) шрифт ділиться на три групи (прізвище автора, назва, видавництво), назва розміщується приблизно по золотому перерізу, прізвище автора – по верхньому краю полоси набору та видавництво – по її нижньому; 2) у зовнішньому оформленні з великим шрифтовим навантаженням (*це коли використовується багато тексту*) шрифт розподіляється по всьому полю (у полосі набору), але головні рядки заголовка акцентуються на рівні золотого січення; 3) шрифт ділиться на дві групи (автор і назва становлять одну групу, видавнича фірма – другу), основна група розташовується у верхній частині обкладинки (оправи), фірма видавництва – внизу [2, 118].

Щоб краще розрізнити особливості композиції зовнішнього оформлення книжки – обкладинки, оправ, суперобкладинки, – з’явилася класифікація обкладинок (оправ) за принципом перевалювання того чи іншого зображального елемента. Виділено п’ять типів зовнішнього оформлення книжки: шрифтовий, орнаментально-декоративний, предметно-тематичний, ідейно-символічний, сюжетно-тематичний. Вони демонструють різноманіття композиційних можливостей художників, коли багато обкладинок komponуються за допомогою стандартних, уже випробуваних прийомів. Суто шрифтових обкладинок із представлених на виставці було небагато: К. Майбурова “Російська музична література”, Ф. Найдено “Танцювальна сюїта”, М. Лисенко “Музика до “Кобзаря” Т. Шевченка”, “Хорові твори”, репертуарний збірник “Партія веде”. Тут художники продемонстрували композиційне розмаїття,

максимально використали виражальні засоби композиції, індивідуалізували обличчя видань за допомогою самого лише шрифту.

Значна кількість обкладинок демонструвала орнаментально-декоративний підхід оформлення. Одна з найдавніших обкладинок Василя Хоменка “Навіки разом” (1954) засвідчила пошук української форми шрифту. Художник відомий як творець типографського шрифту, що отримав назву “Хоменківська гарнітура”. Колір обкладинки асоціюється з козацькою червоною китайкою й ознаменувє новий поворот до відродження національної орнаментики.

Художники широко використовували поєднання шрифтових написів назв книжки з квітковими композиціями: Є. Сабадаш “Очі волошкові”, “Ой дівчино, шумить гай. Українські народні пісні для хору і фортепіано”, С. Монюшко “Думка Йонтека з опери “Галька”, “Дивлюсь я на небо. Українські народні пісні”, “Українське народне багатоголосся”, “Українські народні пісні для хору”, “Яничек. Чеська народна пісня для голосу і хору з супроводом баяна”, І. Шамо “Молдавська поема-рапсодія для симфонічного оркестру. Партитура”, та інші. Багато ескізних проектів із колекції В. Перевальського було втілено в життя, один із них я бачив особисто. Це вищезгадана “Молдавська поема-рапсодія” І. Шамо, про яку йдеться у виданні, присвяченому його творчості, і яка була написана ним у 1956 році, а надрукована в Києві 1961 року [6, 85]. Обкладинку у двох кольорах виконав художник Б. Розанов: на фіолетовому тлі світлішим кольором намальовано декоративний килимовий орнамент, в основі якого символічне древо життя; у її центральній частині – мальований шрифтовий напис золотими літерами.

Серед предметно-тематичних можна назвати обкладинку до книги “Українські народні пісні” (художник В. Тернавський) із вишуканим лінійним зображенням бандури, І. Берковича “24 прелюдії для фортепіано” з силуетом згаданого музичного інструменту.

Ідейно-символічний напрямок яскраво демонструє репертуарний збірник “Ми молоді”, в основі якого зображено зоряне небо, де орбітою символічної земної кулі пролітає ледь видимий космічний корабель. Доповнює витончену композицію зелена гілка як символ весни й молодості.

Яскравою ілюстрацією до сюжетно-тематичного оформлення книжки є обкладинка до видання О. Зноско-Боровського “Пісня про юного туриста. Для дитячого хору з фортепіано. Слова О. Бродського”. У ній у темряві ночі ведуть розмову, сидючи біля багаття на тлі освітленого намету, двоє юних туристів. Органічним доповненням цього сюжету є синє небо з білим півмісяцем. Треба зазначити, що нічні пейзажні мотиви були досить популярними в майстрів книжки. Ніщо не порушує нічну тишу в художніх пейзажних композиціях до творів Г. Гембери “Догорає зоря. Пісня для голосу і фортепіано. Слова М. Грибачова” (художник Г. Ігнат'єв), І. Шамякін “Глибока течія. Старий парк. Пісня для голосу і фортепіано, музика О. Островського, слова В. Бахнова і Я. Костюковського”.

Привертають увагу також численні зображення музикантів і танцюристів, що оздоблюють музичні твори. Обкладинку з назвою “Твори для бандури” прикрашає юна бандуристка у святковому вбранні на тлі куліс. Окрасою книжки “Джерела народного театру на Україні” стали скоморохи, які грають на різних музичних інструментах. На обкладинці творів із репертуару гуцульського ансамблю “Карпатський гомін”, оформленої в червоно-чорних кольорах, завзято витанцювє молода пара в гуцульських строях. А з обкладинки з назвою “За здоровий побут” весело посміхаються, виглядаючи до глядача ніби у вікно, двоє хлопців і дівчина в яскравому народному вбранні. Художник А. Дербеньов зобразив танцюючу студентську молодь на обкладинці Я. Цегляра “Студентська лірична пісня з оперети “Гість із Відня” (слова В. Васильєва і Л.

Солошина). Їхні фігури, вирішені площинно у три кольори (чорний, червоний і білий) на темно-синьому тлі, спиймаються ніби з висоти пташиного польоту.

Вражає художньо-технічна досконалість виконаних гуашшю дрібно-кегельних шрифтів. Це особливо захоплювало відвідувачів виставки, зокрема студентів. Сьогодні ця майстерність повністю втрачена – це є прикладом любові художника як до мистецтва, так і до ремесла.

Продовжувачем традицій, започаткованих ще Г. Нарбутом, І. Бурячком, Л. Лозовським, О. Судоморою, І. Іжакевичем, В. Касіяном був заслужений художник України А. Пономаренко. Багатотисячними тиражами вийшли з друку в його художньому оформленні твори Т. Шевченка, А. Малишка, О. Довженка, Г. Хоткевича, Г. Квітки-Основ'яненка. Він автор шрифтів для республіканського видання "Культура і життя" та видавництва "Музична Україна". Цікавий цикл робіт до творів української музичної класики. Клавіри та партитури таких творів, як "Тіні забутих предків" В. Кирейка, "Катерина" М. Аркаса, "Ромео і Джульєтта" Б. Лятошинського, "Орися" А. Кос-Анатольського, "Українські народні пісні в записах Софії Тобілевич", "Тарас Бульба" М. Лисенка вирішені художником із додержанням стильових та історичних ознак музичного твору, його образного ладу та жанрових особливостей [3, 26]. Мотиви народного декоративно-прикладного мистецтва відіграють важливу роль і в обкладинці А. Пономаренка з колекції В. Перевальського до української народної пісні для хору і фортепіано "Ой дівчино, шумить гай". Вінок із красивих квітів обрамлює шрифтові написи, як у верхній частині обкладинки, так і в нижній. Всі елементи оформлення обкладинки гармонійно підпорядковані єдиному задуму.

Привертає увагу простотою і благородством оформлення обкладинка художника В. Стеценка. Вона має центричну вертикальну композицію і виконана у двох кольорах – червоно-цеглястому та чорному. Чорним подано назву книги "Народні пісні Полтавщини", виконану одним блоком шрифтами різної висоти й ширини, а також цим же кольором зазначено нижче вихідні дані "Мистецтво", Київ – 1963". Їх розділяє горизонтальна декоративна червоно-цегляста заставка, в основі якої орнамент із трикутників. Все це слугує своєрідним подіумом для головної прикраси обкладинки – народного орнаментального мотиву вазону, який був поширений на Подніпров'ї, Поділлі, Буковині, Прикарпатті та інших регіонах нашої країни. У його основі – білатеральне (двостороннє) зображення рослини. Прототип цього мотиву – міфологічний образ "древа життя", світового древа, у якому безпосереднє зображення вазона (посудини), як і в нашому випадку, часто відсутнє [1, 227].

Шрифтові написи в обкладинках часто доповнюються зразками українського декоративного розпису, які зустрічаються у витинанках, вишивках, килимарстві. Обкладинка художника Г. Яценка "П'єси для бандури" передає шрифтовий напис коричневими літерами на охристому тлі прямокутної горизонтальної форми безпосередньо на декоративній тканині, виконаній у коричнево-жовтій і рожево-червоній колористичних гамах.

Художники використали орнаментальну творчість українських народних майстрів для оформлення книжки й тим збагатили своє мистецтво. Ще до Другої світової війни були спроби залучення майстрів народного мистецтва до оформлення видань: Параска Власенко, сестри Віра та Галина Павленко створили ряд цікавих рослинних орнаментів в одну-дві фарби [4, 121]. На виставці серед представлених авторських обкладинок і робіт професійних графіків була й обкладинка, яка належала пензлю сестер Павленко. На розвороті палітурки зображено на голубому тлі квіти у стилі Петриківки, які сяють усіма кольорами веселки. Титульний аркуш витримано в формі вже згаданого вазона, над ним виконано професійною рукою чорними літерами шрифтовий напис "З альбомів збирачів народних пісень". Ліворуч від нього приклеєна виконана фотоспособом рубрика "Бібліотечка художньої самодіяльності".

Для особливо цінних (подарункових) видань у ті часи залучали майстринь-вишивальниць. Наприклад, львівський художник-модельєр, вишивальниця, педагог Марія Федорчак-Ткачова (1911 – 1986) виконала обкладинку для “Кобзаря” Т. Шевченка 1961 р. (чесуча, муліне, хрестик), а також обкладинки для видань Шевченка – “Твори” (1963. Т. 2; полотно, муліне, металева нитка, гладь), “Лірика” (1963; полотно, бавовняні нитки, набірування, гладь). Дві останні зберігаються в Національному музеї українського народного декоративного мистецтва. Також майстриня оздобила “Гайдамаки” Тараса Шевченка (1964; чесуча, муліне, гладь) [7, 480].

1966 року музична література відокремилась від Державного видавництва образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР й отримала назву “Музична Україна”. Зокрема припинилось виготовлення обкладинок для нотних видань та іншої літератури в “Мистецтві”. Традиція перервалася, хоч були плідні пошуки й знахідки. Це був унікальний період, бо обкладинки, які ми розглядали, належать до часів так званої “хрущовської відлиги”, з якою пов’язаний початок відродження національної культури.

1959 року за результатами Всесоюзного конкурсу на 50 кращих за художнім оформленням і поліграфічним виконанням книжок, уперше проведеному науково-технічним товариством поліграфії і видавництв та Голооввидавком Міністерства культури СРСР, було відзначено й три українські книжки. Це індійська епічна поема “Рамаяна” (К., 1959), художнє оформлення Л. Склютовського; Ю. Словацький “Вибрані твори” у двох томах (Державне видавництво художньої літератури Української РСР – К., 1959), художник І. Хотінок; “Ладоньки-ладусі” – збірник віршів, казок і оповідань для дошкільників (Державне видавництво дитячої літератури Української РСР – К., 1959), художник Н. Лопухова [5, 10]. Щодо українських книжок зазначалося, що при їхньому оформленні суттєво новим є намагання замінити пишні прикраси справжньою декоративністю. Якщо мати на увазі художнє оформлення книжки, то часто такими вважають видання з художньо-образними ілюстраціями і різними декоративними елементами. Разом із тим, дійсно художнім твором може бути й книжка без єдиної художньо-образної ілюстрації (або взагалі без ілюстрацій), без будь-яких декоративних елементів. Художнім у такому виданні є ансамбль, у поняття якого входять формат видання і полоси, шрифт, композиційні рішення (наприклад, спускові й кінцеві полоси) тощо.

Розкута творча фантазія українських художників книжки демонструвала нові прийоми компонування обкладинок та інших деталей оформлення; дедалі частіше шрифт виконував не лише інформативні функції, а й суто декоративні. Культура шрифтів, їхня індивідуальна характерність, багатство й різноманітність у поєднанні з різними кольорами ледеринів і найновіших поліграфічних матеріалів визначали високий рівень графічної майстерності художників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вазон / Довідкове видання Мистецтво України. Енциклопедія. – Т. 1. – К.: “Укр. енциклопедія” ім. М. Бажана, 1995. – 400 с.
2. *Валуєнко Б.* Архітектура книги. – К.: Мистецтво, 1976. – 211 с.
3. *Габелко В.* Зрілість митця // Образотворче мистецтво. – 1982. – № 4.
4. *Касіяні В., Турченко Ю.* Українська радянська графіка. – К.: видавництво АН УРСР, 1957. – 223 с. : 91 л. тон. іл.
5. Лучшие книги 1959 года. – М.: Искусство, 1962. – С. 10. – 116 с.
6. *Невенчаная Т.* Игорь Шамо. Творческие портреты украинских композиторов. – К.: Музична Україна, 1982. – 88 с.
7. *Титаренко А.* Федорчак-Ткачова Марія Василівна / Ш. енци.: в 6 т. – Т. 6: Т. – Я / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Ш-а; редкол.: М. Г. Жулинський (гол.) [та ін.]. – К., 2015. – кольор. вклейка XI. – 1118 с.

Отримано 26 січня 2016 р.

м. Київ